

Gospodarstwo domowe jako podmiot konsumpcji

Tomasz Zalega

W artykule skoncentrowano się na wyjaśnieniu pojęcia „gospodarstwo domowe” w ujęciu ekonomicznym i socjologicznym, a także wyraźnym rozgraniczeniu go od terminu „rodzina”. W dalszej części artykułu omówiono istotę i zakres działania gospodarstw domowych, analizując ekonomiczne i społeczne funkcje w nich realizowane. Ponieważ sfera badań dotycząca uwarunkowań konsumpcji w wymiarze mikrospołecznym jest ważna, dlatego omówiono podstawowe czynniki określające potrzeby gospodarstw domowych. Determinanty kształtujące zachowanie konsumenta przeanalizowano, dokonując ogólnego podziału czynników na dwie grupy: czynniki wewnętrzne, które są bezpośrednio związane z członkami gospodarstwa domowego, oraz zewnętrzne, stanowiące jego otoczenie. Ze względu na to, że podstawowe sfery działania gospodarstw domowych, takie jak: zarobkowanie, wydatkowanie czy konsumpcja, nie występują jednocześnie w nich wszystkich i – mimo wielu cech wspólnych – gospodarstwa domowe nie stanowią jednolitej zbiorowości, rozróżniono ich typy według różnych kryteriów, a następnie omówiono strukturę polskich gospodarstw domowych z wykorzystaniem danych pochodzących z Narodowego Spisu Powszechnego z 1988 r. i 2002 r.

1. Pojęcie gospodarstwa domowego

W polskiej literaturze ekonomicznej pojęcie gospodarstwa domowego nie jest jednoznacznie określane. Często jest ono identyfikowane z takimi pojęciami jak: rodzina, gospodarstwo rodzinne lub gospodarstwo konsumenckie. Z tego też względu określenie i sprecyzowanie pojęcia gospodarstwa domowego wymaga znalezienia odpowiedniego kryterium, które pozwoliłoby na wyodrębnienie go z pokrewnych pojęć.

Najczęściej gospodarstwo domowe definiuje się jako kluczową jednostkę w sferze

konsumpcji, której podstawowym celem jest zaspokojenie jednostkowych i wspólnych potrzeb konsumpcyjnych składających się nań osób. W literaturze przedmiotu gospodarstwo domowe zostało również określone jako „(...) mikrojednostka gospodarująca, która wytwarza dochód, dokonuje jego podziału na różne cele, produkuje dobra, świadczy usługi, gromadzi zapasy” (Pałaszewska-Reindl 1986: 34). Równie często gospodarstwo domowe pojmowane jest jako jedno- lub wieloosobowy podmiot gospodarczy, oparty zazwyczaj na więzach rodzinnych, działający w sferze konsumpcji, którego celem jest zaspokojenie potrzeb wszystkich członków, dzięki wspólnemu rozporządzaniu dochodami uzyskanymi przez wszystkich lub tylko niektórych z nich.

W potocznym rozumieniu pojęcie gospodarstwa domowego często identyfikowane jest z pojęciem rodziny. Rodzina jest kategorią czysto socjologiczną, określaną jako grupa ludzi, która składa się z osób połączonych związkiem małżeńskim, rodzicielskim bądź więzami krwi lub adopcji. „Jej główne funkcje sprowadzają się do utrzymania ciągłości biologicznej i kulturalnej społeczeństwa, a także do zaspokajania potrzeb emocjonalnych członków rodziny itp. Stanowi więc grupę społeczną, która powstaje i rozwija się dzięki swej funkcji prokreacyjnej oraz dlatego, że zapewnia potomstwu warunki rozwoju biopsychicznego i przygotowuje je do życia w społeczeństwie” (Piotrowski 1979: 222–223). Innymi słowy można powiedzieć, że „rodzina stanowi duchowe zjednoczenie szczupłego grona osób, skupionych we wspólnym ognisku domowym aktami wzajemnej pomocy i opieki, oparte na wierze w prawdziwą lub domniemaną łączność biologiczną, tradycję rodzinną i społeczną” (Adamski 1984: 21).

Do dnia dzisiejszego zarówno w literaturze socjologicznej, jak i niektórych innych naukach społecznych pojęcie „gospodarstwo domowe” używane jest wymiennie

z pojęciem „rodzina”. Na przykład Paul A. Samuelson (ur. 1915) utożsamia pojęcie gospodarstwa domowego z pojęciem rodziny, stosując je zamiennie. Pojmuje on gospodarstwo domowe jako „podstawowy podmiot gospodarczy, którego najważniejszą funkcją jest zgłaszanie popytu na rynku dóbr i usług konsumpcyjnych i spożycie” (Samuelson, Nordhaus 1985: 564–565). Również w literaturze polskiej bardzo często spotyka się świadome utożsamianie terminów „gospodarstwo domowe” i „rodzina”. Andrzej Tymowski (1922–2002) stwierdził, że dla uproszczenia traktował będzie oba pojęcia jako równorzędne (Tymowski 1979: 288). Podobny pogląd prezentuje również Lidia Beskid, która podkreśla, „że mimo istotnych różnic pomiędzy rodziną a gospodarstwem domowym obu tych terminów używa zamiennie” (Beskid 1970: 300).

Istnieją jednak znaczące różnice między rodziną a gospodarstwem domowym, ponieważ podstawowa funkcja rodziny ogranicza się przede wszystkim do zachowania lub utrzymania ciągłości biologicznej i kulturalnej społeczeństwa, natomiast istotą gospodarstwa domowego są funkcje gospodarcze jej członków uzależnione od zakresu wspólnych potrzeb wszystkich członków gospodarstwa (funkcje te wynikają z naczelnego celu gospodarstwa domowego, jakim jest maksymalne zaspokojenie potrzeb wszystkich jego członków). Trafnie różnice między rodziną a gospodarstwem domowym oraz związki pomiędzy tymi kategoriami prezentuje J. Piotrowski, który twierdzi, że „gospodarstwo domowe składa się z całości materialnych środków i działań niezbędnych do bytowania i funkcjonowania rodziny, a służący możliwie najlepszemu zaspokojeniu potrzeb całej rodziny i poszczególnych jej członków” (Piotrowski 1970: 76). Należy jednak pamiętać, że podstawową różnicą między gospodarstwem domowym a rodziną jest rodzaj więzi łączących członków obu grup. W gospodarstwie domowym występuje zarówno więź przedmiotowa, jak i podmiotowa, podczas gdy w rodzinie dominuje więź podmiotowa, natomiast więź przedmiotowa występuje rzadziej. Kolejna różnica odnosi się do ich budowy, o ile każda rodzina jest konstytutywnym elementem gospodarstwa domowego, o tyle gospodarstwo domowe może być tworzone przez jedną osobę bądź przez kilka osób, które nie są powiązane więzami krwi (Byłok 2005: 123).

Wybitny polski socjolog Jan Szczepański (1913–2004) stwierdził, że „gospodarstwo domowe tworzą członkowie rodziny żyjący zazwyczaj pod jednym dachem, a zakres gospodarstwa domowego wyznacza zakres funkcji ekonomicznych spełnianych przez rodzinę w szerszych zbiorowościach” (Szczepański 1977: 300). Pogląd ten podziela również A. Tymowski. Według niego „gospodarstwo domowe tworzą osoby, które wspólnie zamieszkują w tym samym mieszkaniu i które łączą część lub całość swoich dochodów w celu zaspokojenia wspólnych potrzeb bez otrzymania w zamian określonych umownie usług” (Tymowski 1979: 290–291). Z perspektywy socjologicznej gospodarstwo domowe jest wspólnotą gospodarczą oraz wspólnotą osób żyjących w rodzinie. Wspólnota gospodarcza obejmuje mieszkanie i jego urządzenia, natomiast wspólnota osób to wszyscy członkowie rodziny żyjący razem i spełniający określone czynności dla zaspokojenia potrzeb wszystkich domowników (Dzięgielewska 1998: 10–12)

Jak wynika z przytoczonych definicji, mieszkanie jest jednym z istotnych determinantów wyróżniających gospodarstwo domowe jako jednostkę społeczno-gospodarczą. A. Hodoly zwraca uwagę na to, że gospodarstwo domowe, jako podmiot konsumpcji, składa się z jednostki lub grupy osób, które są połączone ze sobą nie tylko więzami rodzinnymi, a również wspólnym mieszkaniem i wspólnym gospodarowaniem. Z kolei francuski ekonomista Carl F. Bames głosi bardzo śmiały pogląd, że wspólne mieszkanie jest jedynym kryterium wyróżniającym gospodarstwo domowe spośród innych grup społecznych (Wiszniewski 1993: 11). Traktowanie jednak mieszkania jako głównego kryterium wyodrębnienia gospodarstwa domowego nie jest słuszne, ponieważ należałoby najpierw ustalić, czy w jednym mieszkaniu funkcjonuje jedno czy więcej gospodarstw domowych. Dlatego też zgadzam się ze słusznym stwierdzeniem niemieckiego badacza Guntera Manza, który twierdzi, że jedna rodzina może np. w jednym mieszkaniu tworzyć dwa gospodarstwa domowe, zaś w jednym gospodarstwie domowym mogą żyć dwie lub nawet trzy rodziny (Hodoly 1971: 12).

Podobnie zalecenia ONZ mające na celu ujednolicenie podstawowych pojęć dla uzyskania porównywalnych danych ze spisów ludności i mieszkań podkreślają, że

gospodarstwa domowe zazwyczaj zajmują całą, część lub więcej niż jedną jednostkę mieszkalną, wskazując tym samym na fakt, iż mieszkania nie należy traktować jako kryterium wyodrębnienia gospodarstwa domowego (Czeczera 1969: 9).

Dane statystyczne wskazują, że według ostatniego spisu powszechnego przeprowadzonego w 2002 roku¹ liczba gospodarstw domowych w miastach była większa od liczby mieszkań, tak że na jedno mieszkanie przypadało przeciętnie 1,14 gospodarstwa domowego w skali kraju.

W literaturze ekonomicznej gospodarstwo domowe coraz częściej opisywane jest jako podmiot gospodarujący wyodrębniony w sensie ekonomicznym na podstawie własności osobistej i podejmujący decyzje odnośnie konsumpcji w oparciu o własne preferencje oraz istniejące ograniczenia obiektywne (tj. cena, dochód). Podstawą rozwoju gospodarstw domowych są decyzje dotyczące wyboru poziomu i kierunku kształcenia, wyboru miejsca pracy i miejsca zamieszkania, a także sposobu wydatkowania zarobionych pieniędzy. Każde gospodarstwo domowe dąży do takiego wydatkowania swoich dochodów, aby zgodnie z własnymi upodobaniami osiągnąć możliwość największą użyteczność (zadowolenie) z nabywanych dóbr i usług, a w podejmowaniu decyzji kieruje się czynnikami subiektywnymi (tj. tradycje, upodobania, nawyki), jak i obiektywnymi (np. wysokość płacy, renty, procentów, cen, podatków itp.). Następnym decyzji podejmowanych przez gospodarstwa domowe jest z jednej strony określona wielkość popytu na dobra i usługi, zaś z drugiej strony rozmiary i struktura podaży.

Przypisując gospodarstwu domowemu atrybut podmiotu gospodarującego należy zwrócić uwagę na fakt, że jego działalność nastawiona jest przede wszystkim na zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych. Głównym bowiem celem każdego gospodarstwa domowego jest gromadzenie środków pieniężnych które służą do zaspokojenia indywidualnych i wspólnych potrzeb konsumpcyjnych. Ten zasadniczy cel gospodarstwa domowego jest podstawą wyborów oraz decyzji ekonomiczno-organizacyjnych członków gospodarstwa domowego zarówno w jego obrębie, jak i poza nim.

Z określeniem gospodarstwa domowego jako podmiotu gospodarującego zgadza

się Z. Kędzior. Według niej gospodarstwo domowe to podmiot gospodarujący o swoich właściwościach, który w znacznej mierze decyduje o ekonomicznych i organizacyjnych warunkach życia codziennego każdego człowieka (członka rodziny). W gospodarstwach domowych sprawdza się efektywność polityki społeczno-gospodarczej i sprawność mechanizmu ekonomicznego (Kędzior 1992: 2–4). Również G. Światowy pojmuje gospodarstwo domowe jako „podmiot gospodarujący, który opiera swoją działalność na własnych środkach materialnych i sile roboczej swoich członków” (Światowy 1994: 139).

Z podobnym definiowaniem gospodarstwa domowego można spotkać się w opracowaniach zagranicznych. Na przykład George W. Mc Eachern definiuje gospodarstwo domowe jako podstawowy podmiot gospodarki, który poprzez swoje racjonalne wybory konsumpcyjne decyduje o tym, co, jak i dla kogo ma być produkowane. Według niego najważniejszym podmiotem działającym na rynku jest właśnie gospodarstwo domowe, a nie rząd czy firmy. Natomiast niemiecki ekonomista Erich Enger uważa, że „gospodarstwo domowe jest jednostką uprawiającą trwale działalność skierowaną na zaspokojenie wspólnych potrzeb wynikających ze współżycia grupy ludzi” (Enger 1959: 30). Polski statystyk M. Latuch utożsamia gospodarstwo domowe z jednostką statystyczną twierdząc, że „gospodarstwo domowe jest złożoną jednostką statystyczną o wyraźnych cechach społeczno-ekonomicznych, a nie biologicznych. Jest to przede wszystkim jednostka gospodarująca, jednostka ekonomiczna o dużych walorach społecznych, gdyż kształtuje podstawowe zapotrzebowanie na dobra, które konsumuje społeczeństwo” (Latuch 1980: 207).

W polskiej literaturze ekonomicznej pojęcie gospodarstwa domowego najlepiej zostało sformułowane przez Andrzeja Hodoly, według którego gospodarstwo domowe jest jednostką gospodarującą szczególnego rodzaju. Twierdzi on, że „gospodarstwo domowe jest bazą ekonomiczną jednostki lub grupy osób powiązanych ze sobą więzami rodzinnymi lub więzami innego rodzaju. Członkowie gospodarstwa domowego zamieszkują razem (...), łączą swoje przychody (pieniężne i naturalne), zasoby dóbr materialnych oraz reprezentowaną przez siebie siłę roboczą w celu zaspokojenia potrzeb gospodarstwa jako całości

i poszczególnych jego członków, przy czym mowa o potrzebach szeroko pojętego spożycia. Gospodarstwo domowe jest bowiem jednostką gospodarującą dla celów spożycia i w sferze spożycia. Na gospodarkę domową składa się z jednej strony szeroko rozumiana organizacja spożycia (planowanie, podejmowanie decyzji, zaopatrzenie, realizacja prac domowych, dysponowanie zasobami itd.), a z drugiej – faktyczna konsumpcja” (Hodoly 1971: 20). Z definicji tej wnioskować można, że zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych odbywa się poprzez kombinacje czynności składających się na proces gospodarowania:

- budżetem czasu członków gospodarstwa domowego,
- budżetem pieniężnym,
- oraz zasobami dóbr materialnych.

Wynika stąd, że gospodarstwo domowe jako podmiot gospodarujący tworzą członkowie wraz z zasobami czasu, wiedzy, umiejętności i pieniędzy oraz dóbr materialnych.

Z definicji A. Hodoly wynika również, że gospodarstwo domowe posiada trzy podstawowe wymiary:

- podmiotowy – gospodarstwo domowe tworzą jego członkowie wraz z charakterystycznymi dla nich cechami społeczno-demograficzno-zawodowymi takimi jak płeć, wiek, wykształcenie, aktywność zawodowa, które wskazują na zakres niezbędnych do zaspokojenia indywidualnych i wspólnych potrzeb konsumpcyjnych członków gospodarstwa domowego,
- przedmiotowy – gospodarstwo domowe jest bazą ekonomiczną jednostki lub grupy osób którą tworzą środki umożliwiające bieżące zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych, tj. dochody, zasoby pieniężne oraz mieszkanie wraz z wyposażeniem w dobra trwałego użytku tzw. domowa infrastruktura konsumpcyjna, której stan w znacznym stopniu wpływa na strukturę bieżącej konsumpcji gospodarstw domowych;
- funkcjonalny – gospodarstwo domowe jest zespołem czynności składających się na jego funkcje, zaś jego funkcjonowanie polega na podejmowaniu szeregu różnorodnych czynności zarówno w obrębie gospodarstwa, jak i na zewnątrz w celu bezpośredniego zaspokojenia wspólnych i indywidualnych potrzeb członków gospodarstwa.

Zbliżoną definicję przytacza również B. Gałęski który przez gospodarstwo domowe rozumie „jednostkę organizacyjno-usługowo-przetwórczą, w ramach której wykonywane są przez grupę domową (jednostkę, rodzinę) czynności, których celem jest bezpośrednie umożliwienie zaspokojenia potrzeb kolektywnych tej grupy oraz indywidualnych potrzeb jej członków” (Gałęski 1977: 248).

W literaturze przedmiotu można również spotkać się z terminem gospodarstwo konsumenckie będące synonimem gospodarstwa domowego, przez które rozumie się gospodarstwo niedysponujące własnymi środkami produkcji, lecz utrzymujące się z pracy swoich członków poza obrębem tego gospodarstwa (Wiszniewski 1993: 12).

Natomiast Główny Urząd Statystyczny za kryterium wyodrębniające gospodarstwo domowe przyjmuje sam fakt gospodarowania, uznając więzi rodzinne lub wspólne zamieszkanie za jeden z warunków gospodarstwa domowego (Rocznik Statystyczny 2006: 47). Za gospodarstwo domowe jednoosobowe GUS uważa osobę utrzymującą się samodzielnie, tzn. nie łączącą swoich dochodów z innymi osobami. Natomiast przez gospodarstwo domowe wieloosobowe rozumie zespół osób zamieszkujących razem i wspólnie utrzymujących się.

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, iż **gospodarstwo domowe jest autonomicznym podmiotem gospodarującym wyodrębnionym w sensie ekonomicznym na postawie własności osobistej, podejmującym decyzje w sferze konsumpcji w oparciu o własne subiektywne preferencje (gusty), upodobania, przyzwyczajenia i tradycje, a także istniejące ograniczenia obiektywne (tj. dochód gospodarstwa domowego, ceny rynkowe dóbr i usług) w celu maksymalnego i najbardziej racjonalnego zaspokojenia ogółu potrzeb (tak konsumpcyjnych, jak i duchowych) wszystkich swoich członków.** Dlatego też gospodarstwa domowe są podstawowymi jednostkami sfery konsumpcji, które dysponując środkami, zasobami materialnymi, czasem i pracą swoich członków, finansują zakupy dóbr i usług, wytwarzają przedmioty spożycia i usługi oraz organizują procesy konsumpcji. Natomiast zakres, charakter i sposób ich funkcjonowania decydują w znacznej mierze o stopniu zaspokojenia potrzeb członków gospodarstw domowych.

2. Istota i zakres działania gospodarstw domowych

Gospodarstwo domowe jest „specyficznym” podmiotem gospodarującym. Owa „specyfika”, tkwi w różnicach jakie występują między gospodarstwem domowym a innymi podmiotami gospodarującymi.

Podstawowym celem działania innych podmiotów gospodarujących, np. różnego rodzaju firm, jest osiągnięcie maksymalnego zysku z podjętej działalności produkcyjnej lub usługowej (czyli takim wyborze nakładów na produkcję i efektów z produkcji, aby różnica między nimi była dodatnia i możliwie maksymalna). Natomiast głównym celem działania gospodarstw domowych jest, najogólniej rzecz biorąc zaspokojenie potrzeb rodziny w ramach danych możliwości (tzn. zasobów pieniężnych, którymi ona w danym momencie dysponuje, oraz cen produktów i usług, z którymi spotyka się na rynku).

Zaspokojenie potrzeb następuje w wyniku korzystania z różnorodnych dóbr i usług oraz zawartych w nich wartości użytkowych. Stopień zaspokojenia potrzeb poprzez strumień dóbr i usług nabytych odpłatnie, czyli w ramach funduszy osobistych przeznaczonych na zakup dóbr i usług oraz uzyskanych z funduszy przeznaczonych na konsumpcję zbiorową, składa się na poziom życia osiągnięty przez gospodarstwa domowe (Luszniewicz 1972: 28–36).

W każdym gospodarstwie domowym decyduje się, które potrzeby, w jakiej kolejności, a także w jaki sposób będą zaspokajane. Podejmowaniu decyzji przez gospodarstwo domowe towarzyszą dwojakiego rodzaju cele, do których zaliczyć można:

- cele wspólne (grupowe) odnoszące się do wszystkich członków gospodarstwa (np. posiadanie mieszkania);
- cele jednostkowe (indywidualne, osobiste) wynikające z indywidualnych potrzeb jego członków (np. urządzenie mieszkania oraz wyposażenie go w dobra trwałego użytku).

Potrzeby gospodarstw domowych są zróżnicowane i zależą od szeregu okoliczności, m.in. od osiągniętego poziomu gospodarki, wielkości i struktury rodziny, a także od miejsca zamieszkania. Ponadto potrzeby i motywy działania konsumentów są głęboko zakorzenione w ich strukturze psychicznej, zaś ich hierarchiczne uporządkowanie stanowi podstawę suwerennych

działań gospodarstw domowych w kształtowaniu wzorców i struktur konsumpcji.

W gospodarstwie domowym zaspokajane są potrzeby od podstawowych (tzw. niższego rzędu), niezbędnych do normalnego rozwoju człowieka, do ponadpodstawowych (tzw. wyższego rzędu), uzależnionych od osiągniętego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturalnego. Zarówno jedne, jak i drugie mogą być potrzebami jednostkowymi odnoszącymi się do poszczególnych członków gospodarstwa domowego, jak i grupowymi, czyli wspólnymi dla całego gospodarstwa.

Zakres i struktura potrzeb zaspokajanych w gospodarstwach domowych kształtują z jednej strony **czynniki zewnętrzne** leżące poza sferą gospodarstwa domowego, które uzależnione są przede wszystkim od stopnia i tempa rozwoju społeczno-gospodarczego kraju (np. ceny, podaż towarów i poziom usług), zaś z drugiej **czynniki wewnętrzne** wynikające ze struktury społeczno-demograficzno-ekonomicznej gospodarstw domowych i ich członków.

W skali każdego gospodarstwa domowego o sposobie zaspokajania potrzeb decyduje przede wszystkim dochód *per capita* (dochód na 1 osobę), którego wielkość zmusza gospodarstwa domowe do wyboru spośród wszystkich potrzeb tych najważniejszych i najistotniejszych z punktu widzenia danego gospodarstwa, czyli rzuca na strukturę konsumpcji.

W granicach określonego dochodu gospodarstw domowych struktura konsumpcji (spożycia) może być zróżnicowana i w różny sposób realizowana. Dzieje się tak dlatego, że oprócz dochodu do najważniejszych czynników zakreślających ramy funkcjonowania gospodarstwa domowego zaliczamy również ceny i podaż (Hodoly 1976: 29).

Oprócz przedstawionych wyżej czynników o charakterze obiektywnym wpływających na decyzje konsumpcyjne gospodarstw domowych wymienić można także determinanty o charakterze subiektywnym (tzw. czynniki socjologiczno-psychologiczne). Zalicza się do nich m.in. modę, przyzwyczajenia, nawyki, motywy, postawy i naśladownictwo społeczne, których wpływ wyraźnie wzrasta wraz z postępem społeczno-gospodarczym.

Gospodarstwo domowe opiera swoją działalność na własnych środkach materialnych i sile roboczej swoich członków.

Ponadto jest podmiotem o swoistych właściwościach, który w znacznym stopniu decyduje o ekonomicznych i organizacyjnych warunkach życia każdego członka gospodarstwa. Członkowie gospodarstw domowych występują co najmniej w dwóch ekonomicznych rolach, jako wytwórcy i konsumenci. Przejawem tych ról jest ogólnie ujmując działalność zarobkowa (produkcyjna) realizowana na zewnątrz (w otoczeniu) gospodarstwa oraz działalność konsumpcyjna realizowana wewnątrz gospodarstwa domowego. Funkcje realizowane w typowym gospodarstwie domowym przedstawia rysunek 1.

Ekonomiczne funkcje gospodarstwa domowego wynikają ze współuczestnictwa w procesach gospodarczych w wymiarach lokalnym i globalnym, które przejawia się w dwóch kluczowych funkcjach pełnionych przez gospodarstwo domowe (Gutkowska, Ozimek 2001: 31–32):

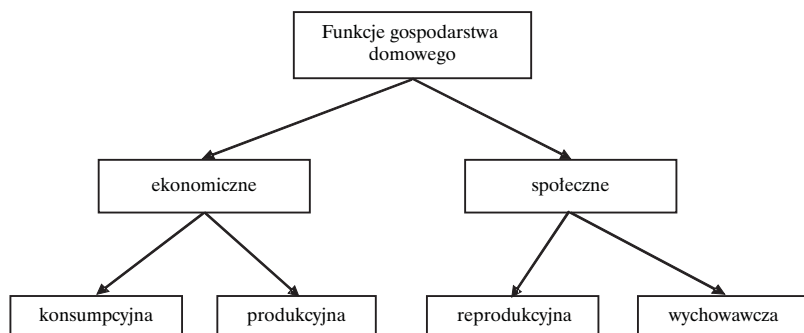
- nabywcy dóbr oraz usług na rynku i poza rynkiem dostarczonych przez przedsiębiorstwa i instytucje; występuje tu przepływ strumienia dóbr i usług z przedsiębiorstw do gospodarstw domowych i strumienia płatności z gospodarstw do przedsiębiorstw,
- dostarczyciela siły roboczej i innych środków dla tychże przedsiębiorstw i instytucji i z tego tytułu uzyskują określone dochody.

Funkcje ekonomiczne gospodarstw domowych ukazują ich duże ekonomiczne znaczenie jako podmiotów funkcjonujących w gospodarce, a zwłaszcza jako uczestników wymiany rynkowej.

Jak wynika z rysunku 1., w działalności członków gospodarstwa domowego w ramach funkcji ekonomicznych wyróżnić można dwa zasadnicze rodzaje: działal-

ność konsumpcyjną związaną bezpośrednio z organizowaniem konsumpcji (spożycia), a także działalność produkcyjną (zarobkową) mającą na celu dostarczenie gospodarstwu domowemu środków umożliwiających realizację konsumpcji. Środki te mogą pochodzić z dochodów uzyskiwanych przez członków gospodarstwa domowego z kapitału lub z pracy najemnej poza jego obrębem bądź z pracy w samym gospodarstwie, zaś ich wykorzystanie odbywa się na zasadzie tradycyjno-zwyczajowej. Oskar Lange (1904–1965) tę specyficzną właściwość gospodarstwa domowego wyjaśnił w sposób następujący: „Ograniczone środki finansowe dzielone są w sposób zwyczajowy na zaspokojenie poszczególnych potrzeb. Nawykowy mechanizm alokacji na spożycie sprawia, że nowa sytuacja finansowa nie wywołuje pełnych reakcji natychmiastowych, ale zapoczątkowuje kilkuletni proces stopniowego przystosowania się” (Lange 1980: 64). Oznacza to, że gospodarstwa domowe podejmują subiektywne decyzje odnośnie wydatków na podstawie norm tradycyjno-zwyczajowych, które podlegają przekształceniom w dłuższym horyzoncie czasowym.

W gospodarce naturalnej gospodarstwo domowe samo wytwarzało środki zaspokajające jego potrzeby, dlatego też połączona była w nich funkcja konsumpcyjna i produkcyjna. Rozwój sił wytwórczych i społecznego podziału pracy doprowadził do powstania gospodarki towarowo-pieniężnej, w której nastąpiło trwałe oddzielenie miejsca wykonywania funkcji produkcyjnej od konsumpcyjnej w gospodarstwie domowym. Obecnie realizacja funkcji konsumpcyjnej dokonuje się w ramach gospodarstwa domowego, zaś środki na tę konsumpcję uzyskiwane są przeważnie poza jego obrębem, a także z pracy w samym gospodarstwie.

Rys. 1. Funkcje realizowane w gospodarstwach domowych. Źródło: opracowanie własne.

Podstawowym źródłem konsumpcji gospodarstw domowych jest przede wszystkim praca zarobkowa, której celem jest maksymalizacja dochodu pieniężnego, a także różnego rodzaju świadczenia społeczne (np. renty, emerytury, zasiłki itp.) związane z wykonywaną pracą w przeszłości. Uzyskane środki pieniężne umożliwiają gospodarstwu domowemu realizację zakupów dóbr i usług, a także decydują o ich wielkości i jakości.

Drugą grupę kluczowych funkcji realizowanych w gospodarstwie domowym stanowi funkcja społeczna, w ramach której wyróżnić można funkcję reprodukcyjną i wychowawczą. Społeczny charakter gospodarstwa domowego przejawia się w tym, że jest ono funkcjonalnie związane z rodziną jako podstawową komórką społeczeństwa, a jego kształt, wewnętrzne mechanizmy, układ ról i system zależności występujący pomiędzy poszczególnymi osobami, które wchodzi w jego skład, ulega permanentnym zmianom w efekcie zachodzących zmian społeczno-gospodarczych. Społeczna istota gospodarstwa domowego wynika przede wszystkim „z jego wpływu na jakość życia społecznego, która można mierzyć częstotliwością występowania postaw prospołecznych, kreowanych przez wartości wpajane w ramach wychowania w rodzinie, a także wskaźnika występowania zachowań patologicznych, których stopień natężenia zależy od jakości funkcjonowania gospodarstwa domowego” (Gutkowska 1988: 4). W gospodarstwie domowym jego członkowie realizują swoją aktywność w zakresie wspólnego podejmowania decyzji związanych z konsumpcją oraz zarządzania posiadanymi środkami finansowymi. Można zatem określić gospodarstwo domowe jako wspólnotę osób powiązaną więzią osobistą, w ramach której członkowie prowadzą działalność domową oraz wykorzystują posiadane środki finansowe w celu zaspokojenia potrzeb wszystkich swoich członków. W literaturze socjologicznej można wyróżnić trzy podstawowe determinanty społeczno-ekonomiczne składające się na gospodarstwo domowe, do których zaliczamy (Gutkowska, Ozimek, Laskowski 2001: 23):

- system gospodarowania, czyli środki pieniężne, materialne i inne służące zaspokojeniu potrzeb członków gospodarstwa domowego,
- system powiązań z rynkiem,

- system osobowy gospodarstwa domowego.

W literaturze przedmiotu można spotkać się z wieloma klasyfikacjami funkcji gospodarstwa domowego. Ich autorzy przyjmują różne kryteria wyróżniające, w zależności od stopnia ogólności rozważań i celu jakiemu mają one służyć.

Jedną z ciekawszych klasyfikacji funkcji ekonomicznych gospodarstwa domowego opartej na analogii do faz społecznego procesu reprodukcji zaprezentowali dwaj niemieccy ekonomiści G. Lippold i G. Manz, którzy wyróżnili cztery funkcje ekonomiczne:

- **funkcję produkcyjną**, która polega na kształtowaniu i uzupełnieniu społecznego procesu produkcji przez przetwarzanie środków żywności na gotowe potrawy, wytwarzanie środków żywności (np. w ogródkach działkowych) itp.,
- **funkcję podziału** polegającą na redystrybucji dochodów wśród członków gospodarstwa,
- **funkcję cyrkulacji** wyrażającą się w wymianie usług między członkami gospodarstwa,
- **funkcję konsumpcyjną**, która przejawia się we wspólnym użytkowaniu mieszkania i zasobów dóbr materialnych oraz organizacji indywidualnej konsumpcji członków gospodarstwa (Hodoly 1971: 108).

Jak zauważa A. Hodoly, niektóre analogie w tym podziale są pozorne, a klasyfikacja pewnych funkcji (np. organizacji konsumpcji) jest niekonsekwentna. Mimo wad, zacytowana klasyfikacja jest inspirująca, ponieważ podkreśla złożoność ekonomicznych funkcji gospodarstwa domowego. Będąc podmiotem sfery konsumpcji, stanowi ono niezwykle wszechstronną mikrojednostkę gospodarującą, która wytwarza dochód, dokonuje podziału na różne cele, produkuje dobra, świadczy usługi, gromadzi zapasy. Ponadto między osobami tworzącymi gospodarstwo domowe występują najczęściej więzi rodzinne, z których wynikają społeczne funkcje wychowawczo-opiekuńcze.

Cechą charakterystyczną gospodarstwa domowego jest powiązanie funkcji ekonomicznych i społecznych, powodujące istotne trudności w ich precyzyjnym wyodrębnieniu i badaniu. Biorąc pod uwagę dotychczasowe rozważania można zaproponować następujący podział czynności gospodarczych według charakteru efektów pracy:

- produkcja dóbr, która polega na wytwarzaniu dóbr konsumpcyjnych gotowych do spożycia (np. artykuły żywnościowe) lub użytkowania (np. odzież, meble),
- wytwarzanie usług materialnych (gotowanie, sprząatanie, majsterkowanie), które mają charakter substytucyjny w stosunku do działalności rynkowego sektora usług,
- wytwarzanie usług niematerialnych, czyli organizacyjnych (np. planowanie budżetu, załatwianie spraw administracyjnych),
- świadczenie usług rodzinno-opiekuńczych, obejmujących wszelkie prace związane z funkcjami społecznymi.

Natomiast B. Tylec-Durand wyróżnia pięć podstawowych kryteriów klasyfikujących funkcje gospodarstwa domowego do których zalicza:

- organizatorską rolę gospodarstw domowych w dziedzinie konsumpcji,
- przez analogię – fazy społecznego procesu reprodukcji (funkcja produkcji, podziału, cyrkulacji i konsumpcji),
- charakter pracy w gospodarstwie domowym (zapewnienie wyżywienia, utrzymanie czystości, opieka nad członkami rodziny, prowadzenie budżetu gospodarstwa domowego itp.),
- rzeczową strukturę funkcji gospodarstwa domowego (funkcje związane z wyżywieniem, ubraniem, mieszkaniem itp.),
- charakter potrzeby (prace związane z mieszkaniem i jego wyposażeniem, wyżywieniem itp.).

Interesujący podział funkcji gospodarstw domowych zaprezentowała również Z. Zielińska, wyróżniając je według:

- rodzaju potrzeb (tj. wyżywienie, ubranie, mieszkanie, higiena i ochrona zdrowia, kultura i wypoczynek, transport i łączność),
- charakteru pracy (praca własna zakupiona, usługowa),
- rzeczowej struktury konsumpcji (np. żywność według grup i podgrup, odzież i obuwie, opał, energia, dobra trwałe, środki kosmetyczne kursy szkoleniowe itp.).

W ramach funkcjonowania gospodarstw domowych wyróżnić można również czynności jako najniższy stopień działań, które mają na celu zaspokojenie potrzeb odczuwanych przez poszczególnych członków gospodarstwa domowego. Ich rodzaj i zakres uzależniony jest od rodzaju i typów gospodarstw domowych. Podobnie jak funkcje,

tak i czynności wykonywane w gospodarstwach domowych nie są jednolite i w bardzo różny sposób opisywane są w literaturze przedmiotu.

Podobnie jak w odniesieniu do funkcji, również w przypadku czynności istnieją różne klasyfikacje (B. Małanowicz, B. Kołodziejek, H. Strzeмиńska). Najpełniejszy i najbardziej konsekwentny podział czynności w gospodarstwie domowym według rodzaju potrzeb zaprezentowała M. Sokołowska. Zgodnie z nim wyróżnia się pięć grup czynności:

- związane z mieszkaniem, instalacjami mieszkaniowymi, meblami, sprzętem i własnymi środkami lokomocji (zakup, konserwacja, utrzymanie w czystości, opalanie, oświetlanie), a także z ogródkiem przydomowym lub działkowym, garażem itd.,
- poświęcone trosce o ubranie (zakup, konserwacja, czyszczenie, pranie, prasowanie, naprawy, szycie rzeczy nowych, przeróbki itd.),
- wiążące się z wyżywieniem (zakup, przygotowanie posiłków i napojów wraz z całym procesem technologicznym, zmywanie naczyń, usuwanie odpadków, robienie zapasów żywności, przechowywanie produktów itd.),
- wynikające z funkcji opiekuńczo-wychowawczych (pielęgnacja i opieka nad dziećmi, osobami chorymi, starymi),
- organizacyjne i kierownicze (przewidywanie działań, organizacja gospodarki domowej, zarządzanie środkami pieniężnymi i zasobami dóbr, sporządzanie budżetu, prowadzenie rachunków domowych, realizacja wydatków towarowych i opłat za usługi, koordynowanie pracy domowej członków gospodarstwa, kontrolowanie działalności i jej efektów itd.) (Sokołowska 1986: 143–144 i 165–183).

Charakterystyczną cechą gospodarstwa domowego jest wzajemne powiązanie funkcji ekonomicznych i społecznych, powodujące istotne trudności w ich precyzyjnym wyodrębnieniu i badaniu. Przedstawione przeze mnie podziały klasyfikacyjne i pogrupowanie czynności realizowanych w gospodarstwie domowym zostało dokonane z określonego punktu widzenia. Jest to mianowicie spojrzenie na gospodarstwo domowe jako na jednostkę gospodarującą w sferze konsumpcji (spożycia) i dla celów konsumpcji. Z tego też względu skoncentrowałem się przede wszystkim na funk-

cjach ekonomicznych, pomijając w ten sposób funkcje społeczne, szczególnie istotne w rodzinnych gospodarstwach domowych, tj. wychowanie dzieci, opieka nad osobami chorymi, zachowanie tradycji, pomoc w awansie społecznym i zawodowym itd.

3. Podstawowe typy gospodarstw domowych

W celu uporządkowania i usystematyzowania analizy należy dokonać klasyfikacji gospodarstw domowych z różnych punktów widzenia, przyjmując odmienne kryteria klasyfikacyjne. Dotychczasowe rozważania wskazują, że mimo wielu cech wspólnych, gospodarstwa domowe nie stanowią jednolitej zbiorowości. Wynika to z faktu, że ich podstawowe sfery działania, tj.: zarobkowanie, wydatkowanie czy konsumpcja, nie występują jednocześnie we wszystkich gospodarstwach domowych. Obok sfery konsumpcji, która występuje w każdym gospodarstwie domowym, zakres pozostałych sfer jest zróżnicowany. Podobnie wielkość gospodarstw może być różna: od jednoosobowego do kilkusobowego. Zróżnicowany jest także poziom zamożności gospodarstw domowych w zależności m.in. od liczby osób w rodzinie, wynagrodzenia członków rodziny lub stopnia wyposażenia w dobra trwałe go użytku.

Zaprezentowane w pracy klasyfikacje gospodarstw domowych nie będą w sposób kompleksowy i wyczerpujący prezentowały wszystkich możliwych podziałów. Ograniczają się one bowiem do zaprezentowania najczęściej występujących typów i są podporządkowane głównemu celowi pracy. Chodzi mianowicie o wyodrębnienie najczęściej występujących typów gospodarstw domowych.

Biorąc pod uwagę określone kryterium, można wyróżnić różne typy gospodarstw domowych. Przyjmując za wskaźnik grupowania gospodarstw domowych *cechy statusu społecznego*, wyróżnić można gospodarstwa domowe według głównego źródła utrzymania oraz gospodarstwa domowe według miejsca zamieszkania.

Wymienione wyżej klasyfikacje gospodarstw domowych, przyjmując za kryterium źródło utrzymania, należy zaliczyć do podstawowych. W rozwiniętej klasyfikacji źródeł utrzymania należałoby uwzględnić ich znacznie więcej, a także wziąć pod uwagę źródła mieszane, wówczas stopień

szczegółowości grupowania gospodarstw byłby oczywiście większy. Z kolei biorąc pod uwagę inne kryteria z grupy określającej cechy statusu społecznego gospodarstw domowych, takich jak np. poziom wykształcenia, automatycznie zwiększamy stopień szczegółowości omawianych klasyfikacji.

Uwzględniając *przekrój społeczno-zawodowy*, można wyodrębnić spośród ogółu gospodarstw: gospodarstwa pracowników, pracowników użytkujących gospodarstwo rolne, rolników, pracujących na własny rachunek, emerytów i rencistów oraz utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. W spisie 2002 roku po raz pierwszy wyodrębniono oddzielnie gospodarstwa domowe utrzymujące się z dochodów z własności oraz pozostające wyłącznie lub głównie na utrzymaniu osób spoza gospodarstwa.

W celu lepszego poznania ekonomiki gospodarstwa domowego istotny jest również podział gospodarstw domowych na podstawie *kryterium demograficznego*, uwzględniającego takie cechy jak: wiek gospodarstwa domowego oraz jego wielkość. Należy pamiętać, że cechy demograficzne gospodarstw domowych są ściśle skorelowane z ich cechami społecznymi.

Wielkość gospodarstwa domowego, czyli liczba jego członków, jest jedną z podstawowych cech gospodarstwa. W każdym gospodarstwie domowym wyodrębnia się „głowę” gospodarstwa, wobec której ustalono stosunek pokrewieństwa wszystkich pozostałych członków gospodarstwa domowego. Głową gospodarstwa domowego jest ta osoba, która jest dostawcą głównych środków utrzymania bądź która decyduje o wyborze celów i kierunków zaspokojenia potrzeb członków gospodarstwa. Jeżeli dwie lub więcej osób dostarczą środków utrzymania w jednakowym stopniu, wówczas za głowę gospodarstwa domowego uznaje się osobę, która tymi środkami rozporządza. Przyjmując to kryterium (czyli stosunek pokrewieństwa osób) wyodrębnia się następujące typy gospodarstw domowych: rodzinne, jednorodzinne, dwurodzinne, trzy i więcej rodzinne, nierodzinne, jednoosobowe i wieloosobowe. Z kolei wiek, czyli czas trwania gospodarstwa domowego oraz moment jego założenia, dają ogólne wyobrażenie o jego zasobach, a także pozwalają lepiej poznać sposoby zaspokojenia potrzeb jego członków. Można wyróżnić cztery grupy gospodarstw domowych ze względu na czas ich trwania: do 4 lat, od

5 do 8 lat, od 9 do 12 lat, od 13 lat i więcej (Zarzycka 1992: 64). Ten podział dotyczy przede wszystkim rodzin małych pełnych. Z czasem trwania gospodarstwa domowego wiążą się fazy jego rozwoju, które utożsamiać można z cyklem życia rodziny, określonym przez pojawienie się kolejnych dzieci. Cykl życia rodziny można traktować jako proces rozwoju rodziny, począwszy od momentu zawarcia związku małżeńskiego, urodzenia i wychowania dzieci, usamodzielnienia się ich, aż do jego rozwiązania, tj. do rozwodu bądź śmierci jednego z małżonków. W określeniu faz rozwoju gospodarstwa domowego bierze się pod uwagę takie cechy, jak: wiek małżonków lub też par tworzących wspólny związek, status małżeństwa oraz liczbę dzieci i ich wiek. W zależności od fazy cyklu rozwoju gospodarstwa domowego zmianie ulegają potrzeby jego członków, w efekcie czego zmienia się również wielkość i struktura konsumpcji, zwłaszcza w zakresie żywności, odzieży i wyposażenia mieszkania. A zatem struktura wieku gospodarstwa domowego i, co jest z tym związane, liczba dzieci w rodzinie jest istotnym elementem wyznaczającym zakres oraz intensywność występowania potrzeb, a także zapotrzebowanie na określone dobra i usługi. Podobny wpływ ma struktura płci członków gospodarstwa domowego.

W gospodarstwach domowych wyróżniono trzy grupy pokoleniowe: osoby młode – w przedziale wieku 0–29 lat, w średnim wieku – w przedziale od 30 do 59 lat i starsze – w wieku 60 lat i więcej.

Spośród osób wchodzących w skład gospodarstwa domowego wyodrębnia się rodziny. Przez rodzinę rozumie się dwie lub większą liczbę osób, które są związane jako mąż i żona bądź żyją w związku kohabitacyjnym (partnerskim). A zatem rodzina obejmuje parę bez dzieci lub parę z jednym lub większą liczbą dzieci albo też samotnego rodzica z jednym bądź większą liczbą dzieci. Z tego też względu wyróżnia się sześć typów rodzin: małżeństwo bez dzieci, małżeństwo z dziećmi, partnerzy bez dzieci, partnerzy z dziećmi, samotna matka z dziećmi oraz samotny ojciec z dziećmi.

Istotnym kryterium podziału gospodarstw domowych, zwłaszcza w badaniach konsumpcji jest również *poziom zamożności*. Poziom zamożności określanej jest z reguły ogólną sumą dochodów, jaka przypada rocznie na jedną osobę w gospodarstwie domowym. Ważne jest zatem ustalenie wielkości

dochodu na osobę w gospodarstwie domowym. Poziom tego dochodu kształtowany jest pod wpływem wielu czynników. Suma dochodów przypadająca na jedną osobę w gospodarstwie domowym wiąże się przede wszystkim z liczbą członków w gospodarstwie oraz z tzw. współczynnikiem aktywności zawodowej, czyli stosunkiem liczby osób pracujących zawodowo do ogólnej liczby osób w danym gospodarstwie domowym. Poziom zamożności gospodarstw domowych można również charakteryzować za pomocą innych wskaźników, np. stopy wyposażenia w dobra trwałego użytku. Główny Urząd Statystyczny przyjmując kryterium zamożności dzieli gospodarstwa domowe na klasy, których liczbę zmienia na pewien czas, dostosowując ją do zmian w kształtowaniu się dochodów ludności.

Podsumowując rozważania dotyczące klasyfikacji gospodarstw domowych, można podkreślić, że występuje ścisła korelacja między cechami społecznymi i demograficznymi gospodarstw domowych a ich statusem ekonomicznym. Szczególnie widoczne jest to pomiędzy liczbą osób i dochodem gospodarstwa domowego a warunkami bytu i sposobem dysponowania dochodem.

Zastosowanie kryterium klasyfikacji umożliwia dokonanie typologii gospodarstw domowych. Ukształtowanie się współczesnych typów gospodarstw domowych jest konsekwencją ich ewolucji, jaka dokonuje się w długim okresie. Gospodarstwo domowe, podobnie jak rodzina, jest kategorią historyczną, zmieniającą się wraz z upływem czasu. Przemianie ulega przede wszystkim struktura (demograficzna i społeczna) gospodarstw domowych oraz charakter jego bazy materialnej.

4. Struktura gospodarstw domowych

Podstawowe informacje w zakresie konsumpcji i gospodarstw domowych permanentnie gromadzi GUS. Są to informacje zarówno o charakterze wyczerpującym (wszelkiego typu rejestracje statystyczne), jak i o charakterze niewyczerpującym (różnego typu badania reprezentacyjne).

Najpełniejszym zbiorem informacji gromadzonych przez GUS na potrzeby badania zachowań gospodarstw domowych są wyniki badań budżetów gospodarstw domowych. Umożliwiają one identyfikację struktury dochodów pieniężnych gospodarstw, która jest odbiciem zachowań w sferze

gromadzenia środków na konsumpcję. Kluczowym źródłem w badaniach są również informacje dotyczące ludności i jej wymiarów mieszkaniowych. Informacji tego typu dostarcza Narodowy Spis Powszechny, a dotyczą one w najpełniejszym wymiarze liczby i rozkładu ludności według różnych kryteriów podziału (wiek, płeć, wykształcenie, źródło utrzymania) gospodarstw domowych, a także warunków mieszkaniowych.

Według ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego przeprowadzonego w 2002 roku w Polsce było 13 337 tys. gospodarstw domowych, tj. o 1366,6 tys. (11,4%) więcej niż w 1988 roku. Liczba gospodarstw domowych w miastach wynosiła 8964,5 tys. i zwiększyła się o 1100,4 tys. (14%), zaś na wsi 4372,5 tys. i zwiększyła się o 266,2 tys. (6,5%) (tab. 1.).

Jak wynika z przedstawionych danych (tab. 1.) liczba gospodarstw domowych w miastach jest ponad dwukrotnie większa niż na wsi. Wynika to przede wszystkim z tego, iż w miastach mieszka więcej ludności niż na wsi oraz że gospodarstwa w miastach są zdecydowanie mniejsze. Na wsi częściej występuje model gospodarstwa tworzonego przez rodziny mieszkające w tym samym mieszkaniu (domu rodzinnym) i utrzymujące się z pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym.

Porównując liczbę gospodarstw domowych w latach 1988 i 2002 można zaobserwować, że wzrost ich liczby we wszystkich województwach, przy czym największy o 14-15% odnotowano w województwach: mazowieckim, pomorskim, zachodniopomorskim, małopolskim i warmińsko-mazurskim. Najmniej gospodarstw domowych przybyło w województwach: łódzkim (5,8%), śląskim (6,1%) i świętokrzyskim (8,8%).

Większość gospodarstw domowych – 10156,8 tys., tj. 76,2% – zamieszkiwało samodzielnie. Spośród gospodarstw domowych zamieszkujących wspólnie najliczniejszą grupę (39,5%) stanowiły gospodarstwa jednoosobowe, które zajmowały to samo mieszkanie.

W 2002 roku w skład gospodarstw domowych wchodziło 37 812 741 osób (98,9% ludności kraju), czyli o 698,4 tys. osób więcej niż w 1988 r. Liczba ludności miejskiej w gospodarstwach wzrosła o 750,2 tys., natomiast na wsi zmniejszyła się o 51,8 tys.

Wielkość gospodarstw domowych – mierzona średnią liczbą osób w gospodarstwie – zmniejszyła się w stosunku do 1988 r., zarówno na wsi, jak i w miastach. W 2002 r. gospodarstwo domowe w miastach tworzyło średnio 2,6 osób, natomiast na wsi 3,3 osób. Wzrosła jedynie wielkość gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego. W 2002 r. tworzyło je przeciętnie 3,9 osób (na wsi 4,0 osoby).

Spadek wielkości gospodarstw domowych był spowodowany przede wszystkim zmniejszeniem się dzietności rodzin polskich oraz dużym wzrostem odsetka gospodarstw tworzonych przez jedną osobę.

W latach 1988-2002 odsetek gospodarstw jednoosobowych zwiększył się o 6,5 punktu procentowego. Uwzględniając wiek osób tworzących gospodarstwa jednoosobowe, można zaobserwować wzrost odsetka gospodarstw tworzonych przez osoby młode, w wieku poniżej 30 lat (o prawie 5 punktów procentowych), przy jednoczesnym spadku udziału gospodarstw jednoosobowych tworzonych przez osoby starsze, będące w wieku 60 lat i więcej (o 5,6 punktu procentowego). Wzrost liczby gospodarstw jednoosobo-

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe			Ludność w gospodarstwach domowych			Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym	
	1988	2002	1988=	1988	2002	1988=	1988	2002
	w tysiącach		=100	w tysiącach		=100		
Ogółem	11970,4	13337,0	111,4	37114,3	37812,7	101,9	3,10	2,84
Miasta	7864,1	8964,5	114,0	22518,1	23268,3	103,3	2,86	2,60
Wieś	4106,3	4372,5	106,5	14596,2	14544,4	99,6	3,55	3,33

Tab. 1. Gospodarstwa domowe i ludność według spisu powszechnego w latach 1988 i 2002.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny, GUS, Warszawa, 2003.

Wyszczególnienie	Ogółem	Liczba osób w gospodarstwie domowym					
		1	2	3	4	5	6 i więcej
	w tys.	w% ogółem					
		1988					
Ogółem	11970,4	18,3	22,3	20,3	22,0	9,8	7,3
Miasta	7864,1	20,3	23,5	21,9	23,2	7,8	3,3
Wieś	4106,3	14,5	20,0	17,1	19,8	13,6	15,0
		2002					
Ogółem	13337,0	24,8	23,2	19,9	18,0	8,2	5,9
Miasta	8964,5	27,7	24,7	21,1	17,5	6,2	2,8
Wieś	4372,5	18,8	20,2	17,5	19,1	12,2	12,2

Tab. 2. Gospodarstwa domowe według liczby osób w latach 1988 i 2002.

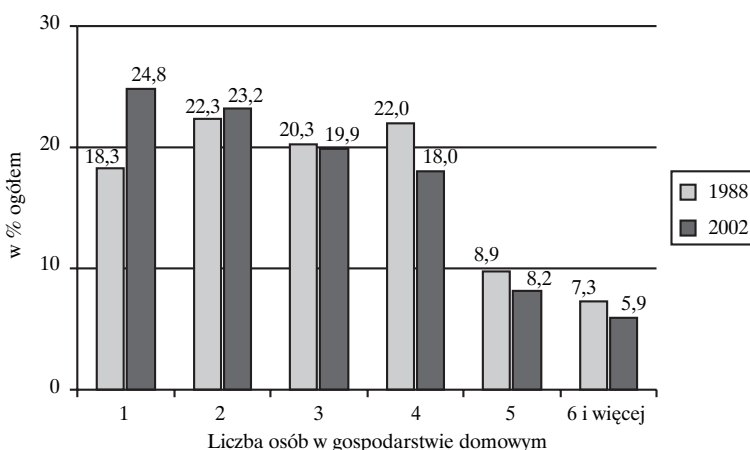
Źródło: Narodowy Spis Powszechny, GUS, Warszawa, 2003.

wych może być konsekwencją wczesnego usamodzielniania się ekonomicznego ludzi młodych i odkładania decyzji dotyczących zawierania małżeństw na rzecz kariery zawodowej (tab. 2.).

Poza gospodarstwami jednoosobowymi wzrósł także nieznacznie (o 0,9 punktu procentowego) odsetek gospodarstw dwuosobowych. Jednocześnie w 2002 roku zmniejszył się odsetek pozostałych gospodarstw, począwszy od trzyosobowych (o 7,4 punktu procentowego). Zmniejszanie się odsetka gospodarstw 3 i więcej osobowych może być związane ze zmniejszaniem się liczby zawieranych małżeństw i związanym z tym spadkiem liczby urodzeń.

Biorąc pod uwagę liczbę osób tworzących gospodarstwa domowe sytuacja w miastach i na wsi jest zróżnicowana. W miastach najczęściej występują gospodarstwa jednoosobowe (częściej niż co czwarte gospodarstwo), podczas gdy na wsi – gospodarstwa dwuosobowe. Na terenach wiejskich kilkakrotnie częściej niż w miastach występują gospodarstwa duże, czteroosobowe i większe. Na wsi stanowią one 43,5% ogółu gospodarstw, podczas gdy w miastach – 26,5%. Strukturę gospodarstw domowych według wielkości w analizowanym okresie przedstawia rysunek 2.

W poszczególnych województwach występują istotne różnice w strukturze

Rys. 2. Struktura gospodarstw domowych według wielkości w latach 1988 i 2002.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Narodowego Spisu Powszechnego, GUS, Warszawa, 2003.

gospodarstw domowych według wielkości, zwłaszcza gdy porównania dokonuje się z uwzględnieniem przekroju miasta-wieś. Największe gospodarstwa zarówno na terenie miast, jak i wsi odnotowano w województwie podkarpackim (składające się odpowiednio z 2,94 i 3,76 osób). Najmniejsze gospodarstwa na terenie miast występowały w województwach łódzkim i mazowieckim (2,43 osób), zaś na wsi – w województwie łódzkim (3,09 osób).

Spośród wszystkich gospodarstw domowych 9817,8 tys. (tj. 73,6%) było tworzonych przez co najmniej jedną rodzinę. W tej grupie 9205,2 tys. stanowiły gospodarstwa jednorodzinne (93,8% ogółu gospodarstw rodzinnych). Liczba gospodarstw dwurodzinnych wynosiła 586,5 tys., czyli 6%. Gospodarstwa składające się z trzech i większej liczby rodzin, których zbiorowość liczyła 26,1 tys., występują stosunkowo rzadko (stanowią 0,3% ogółu gospodarstw rodzinnych), głównie na wsi (tab. 3.).

W latach 1988-2002 liczba gospodarstw domowych wzrosła o 11,4%, natomiast gospodarstw rodzinnych zaledwie o 2,4%. Niewielkiemu przyrostowi zbiorowości gospodarstw rodzinnych towarzyszyły zmiany w ich strukturze. Obserwuje się, notowane już w latach 80. XX wieku, dalsze obniżanie się odsetka gospodarstw jednorodzinnych (o 6 punktów procentowych) i dwurodzinnych (o 0,5 punktu procentowego). Odsetek gospodarstw trzy i więcej

rodzinnych pozostał na poziomie 0,2% ogółu gospodarstw domowych. Zwiększył się natomiast odsetek gospodarstw nierodzinnych (o 6,5 punktu procentowego w stosunku do 1988 r.), w tym jednoosobowych (o 2,1 punktu procentowego).

Analizując gospodarstwa domowe według cech głowy gospodarstwa, można zaobserwować, że w 60% ogółu gospodarstw domowych głową gospodarstwa jest mężczyzna pozostający w związku małżeńskim, najczęściej w przedziale wieku 30–49 lat.

Porównując stan cywilny głowy gospodarstwa domowego w zależności od płci można zauważyć istotne różnice. W przypadku mężczyzn 79,9% głów gospodarstw stanowią żonaci pozostający w związku małżeńskim, 10% – kawalerowie, a 10,1% pozostali, czyli żonaci niepozostający w związku małżeńskim, wdowcy, rozwiedzeni i separowani. Wśród kobiet będących głowami gospodarstw domowych 38,8% stanowią mężatki, 35,7% – wdowy, a pozostałe – 25,5%.

Jeżeli głową gospodarstwa domowego była osoba niepozostająca w związku małżeńskim to najczęściej tworzyła gospodarstwo jednoosobowe. Gospodarstwa domowe, w których „głową” były osoby pozostające w związku małżeńskim składały się najczęściej z 2-4 osób. Znalazło to wyraz w przeciętnej liczbie osób – 3,62 w gospodarstwach reprezentowanych przez mężczyznę i 3,48 – przez kobietę.

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa domowe			
		jednorodzinne	dwurodzinne	trzy i więcej rodzinne	nierodzinne
	w tysiącach	w odsetkach			
Ogółem					
1988	11970,4	75,0	4,9	0,2	19,9
2002	13337,0	69,0	4,4	0,2	26,4
Miasta					
1988	7864,1	75,1	2,8	0,1	22,0
2002	8964,5	67,6	2,8	0,1	29,5
Wieś					
1988	4106,2	74,8	9,1	0,4	15,7
2002	4372,5	71,9	7,6	0,4	20,1

Tab. 3. Gospodarstwa domowe według składu rodzinnego w latach 1988 i 2002.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny, GUS, Warszawa, 2003.

Biorąc pod uwagę poziom wykształcenia najczęściej głową gospodarstwa domowego były osoby z wykształceniem średnim i niższym (81,3%). Najwięcej gospodarstw domowych było reprezentowanych przez osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym – 25,9%. Były to największe gospodarstwa – składały się przeciętnie z 3,4 osób. Gospodarstwa 4 i więcej osobowe stanowiły 46,6% ogółu omawianych gospodarstw.

Analizując gospodarstwa domowe ze względu na źródło utrzymania można zaobserwować ewidentne zmniejszenie się liczby osób utrzymujących się z pracy. Ta sytuacja jest konsekwencją złej sytuacji na rynku pracy, a także permanentnego procesu starzenia się ludności Polski, co w efekcie prowadzi do wzrostu liczby osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł (tab. 4.). W 2002 roku dochody z pracy w sektorze państwowym i prywatnym były źródłem utrzymania ponad 50% gospodarstw domowych, podczas gdy w 1988 roku praca stanowiła źródło utrzymania prawie 73% gospodarstw domowych.

W 2002 roku praca w sektorze publicznym przestała być dominującym źródłem utrzymania gospodarstw domowych. Nastąpił duży wzrost odsetka gospodarstw domowych utrzymujących się z pracy w sektorze prywatnym (32,1%). W 2002 roku dla co trzeciego gospodarstwa domowego

w miastach dochód z takiej pracy stanowił główne źródło utrzymania, podczas gdy w 1988 roku zaledwie dla co dwunastego. Z kolei liczną zbiorowość stanowią gospodarstwa domowe, dla których głównym źródłem utrzymania pochodzi z niezarobkowych źródeł (43%). W porównaniu do 1988 roku, nastąpił prawie 59% wzrost liczby takich gospodarstw domowych. Na wsi występuje nieco wyższy odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (44,5%), zaś w mieście jest on o 2,3% niższy i kształtuje się na poziomie 42,2%.

W strukturze gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych najliczniejszą grupę stanowią gospodarstwa domowe pracowników (38,3% ogółu gospodarstw domowych), zarówno w miastach (43%), jak i na wsi (28,7%), oraz rencistów i emerytów (37,6% ogółu gospodarstw domowych) (tab. 5).

Udział tych gospodarstw domowych jest niepokojąco wysoki zarówno w miastach (42,3%), jak i na wsi (44,6%). Wśród nowo wyodrębnionych grup gospodarstw domowych, gospodarstwa utrzymujące się z dochodów z własności stanowiły 0,1% ogółu gospodarstw, natomiast gospodarstwa pozostające wyłącznie lub głównie na utrzymaniu osób spoza gospodarstwa stanowiły 5,1% ogółu gospodarstw. Większy odsetek tych gospodarstw domowych

Wyszczególnienie	Ogółem	Główne źródła utrzymania gospodarstwa domowego			
		w tym:			
		dochody z pracy w sektorze publicznym	dochody z pracy w sektorze prywatnym	z niezarobkowych źródeł	na utrzymaniu
	w tys.	w odsetkach			
Ogółem					
1988	11970,6	6583,8	2142,7	3244,1	–
2002	13337,0	2600,7	4281,2	5734,9	520,1
Miasta					
1988	7864,3	4931,0	644,8	2288,5	–
2002	8964,5	1954,3	2626,6	3783,0	457,2
Wieś					
1988	4106,3	1642,5	1502,9	960,9	–
2002	4373,5	682,3	1657,6	1946,2	65,6

Tab. 4. Gospodarstwa domowe według głównego źródła utrzymania w latach 1988 i 2002.
Źródło: Narodowy Spis Powszechny, GUS, Warszawa, 2003.

Grupa społeczno-ekonomiczna gospodarstwa domowego	Gospodarstwa domowe		
	ogółem	miasta	wieś
	w tysiącach		
Ogółem	13337,0	8964,5	4372,5
Gospodarstwa domowe:			
pracowników	5109,4	3853,9	1255,5
pracowników użytkujących gospodarstwo rolne	365,2	38,5	326,7
rolników	566,2	28,7	537,6
pracujących na własny rachunek	860,7	647,7	212,9
emerytów	3232,8	2167,3	1065,4
rencistów	1788,2	1129,2	659,0
utrzymujących się z innych niezarobkowych źródeł	713,9	490,7	223,2
utrzymujących się z dochodów z własności	18,1	13,5	4,6
pozostałe	682,5	595,0	87,6

Tab. 5. Gospodarstwa domowe według grupy społeczno-ekonomicznej w 2002 roku.
Źródło: Narodowy Spis Powszechny, GUS, Warszawa, 2003, s. 47.

występuje w miastach niż na wsi. Z kolei udział gospodarstw domowych rolników i pracowników użytkujących gospodarstwo rolne jest znacznie wyższy na wsi (12,4) niż w miastach (7,5%). Natomiast gospodarstwa pracujących na własny rachunek częściej występują w miastach (7,2%) niż na wsi (4,9%).

W porównaniu do 1988 roku, zmniejszył się udział gospodarstw domowych pracowników o ponad 13 punktów procentowych (z 51,4% ogółu gospodarstw domowych w 1988 r. do 38,3% w 2002 r.) oraz pracowników użytkujących gospodarstwo rolne o 9 punktów procentowych (z 11,7% ogółu gospodarstw domowych w 1988 r. do zaledwie 2,7% w 2002 r.).

Wśród gospodarstw domowych najwyższy odsetek stanowiły gospodarstwa domowe jednorodzinne (69%). Gospodarstwa nierodzinne (w większości jednoosobowe) stanowiły 26,4%, zaś udział gospodarstw domowych dwu- i więcej rodzinnych wyniósł zaledwie 4,6% (tab. 3.).

Gospodarstwa domowe jednorodzinne dominowały w grupie gospodarstw domowych pracowników użytkujących gospodarstwo rolne, stanowiąc 82,5%, przy jednoczesnym wysokim odsetku gospodarstw dwu- i więcej rodzinnych (11,2%). Wysokim odsetkiem gospodarstw jednorodzinnych (prawie 82%) charakteryzowały się również gospodarstwa pracujących na własny rachunek. W gospodarstwach tych występuje niski udział gospodarstw dwu- i więcej rodzinnych (3,5%), przy stosun-

kowo wysokim odsetku gospodarstw nierodzinnych (14,7%). W gospodarstwach domowych pracowników – jednorodzinne gospodarstwa stanowiły ponad 80%, przy niewielkim odsetku gospodarstw dwu i więcej rodzinnych (3,8%) i dość wysokim odsetku gospodarstw nierodzinnych (16%).

Ponad 74% gospodarstw domowych rolników tworzonych było przez jedną rodzinę, przy stosunkowo niskim odsetku gospodarstw dwu i więcej rodzinnych (14,4%). Również w gospodarstwach domowych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł oraz rencistów i emerytów, gospodarstwa jednorodzinne stanowiły najwyższy odsetek (ponad 60%). Gospodarstwa domowe utrzymujące się z niezarobkowych źródeł oraz rencistów i emerytów charakteryzowały się również ponad 30% udziałem gospodarstw nierodzinnych.

W ostatnich spisach rodziny były wyłaniane wyłącznie spośród ludności wchodzącej w skład gospodarstw domowych. W obiektach zbiorowego zakwaterowania nie ustalano stosunków pokrewieństwa między osobami. Związane to było przede wszystkim z niewielką liczbą osób mieszkających w tych obiektach i jeszcze mniejszą liczbą rodzin.

W Narodowym Spisie Powszechnym przeprowadzonym w 2002 roku – ze względu na znaczne zmiany społeczno-gospodarcze obserwowane w naszym kraju – zostały spisane także rodziny w gospodarstwach zbiorowych.

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa domowe			
		jedno-rodzinne	dwu-rodzinne	trzy i więcej rodzinne	nie-rodzinne
	w tys.	w odsetkach			
Ogółem	13337,0	69,0	4,4	0,2	26,4
Gospodarstwa domowe:					
pracowników	5109,4	80,2	3,6	0,2	16,0
pracowników użytkujących gospodarstwo rolne	365,2	82,5	10,5	0,7	6,3
rolników	566,2	74,6	13,8	0,6	11,0
pracujących na własny rachunek	860,7	81,8	3,4	0,1	14,7
emerytów	3232,8	60,1	4,3	0,2	35,5
rencistów	1788,2	55,2	4,7	0,3	39,8
utrzymujących się z innych niezarobkowych źródeł	713,9	71,9	3,6	0,2	24,3
utrzymujących się z dochodów z własności	18,1	53,7	2,0	0,1	44,3
pozostałe	682,5	33,6	0,6	0,0	65,7

Tab. 6. Gospodarstwa domowe według grupy społeczno-ekonomicznej i typu rodzin w 2002 roku. Źródło: Narodowy Spis Powszechny, GUS, Warszawa, 2003, s. 50.

Na podstawie wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002 ustalono, że w 9 817 802 gospodarstwach domowych rodzinnych było 10 457 617 rodzin, w skład których wchodziło 33 130 064 osób, tj. 86,7% ludności kraju (tab. 3).

W 88,0% przypadków w gospodarstwie domowym wyloniono tylko jedną rodzinę. Najczęściej w gospodarstwie domowym jednorodzinym nie było osób spoza rodziny – w 80,5% przypadków, ale w 5,7% gospodarstw był ktoś z rodziców członka rodziny. W gospodarstwach dwurodzinnych, w których żyło 11,2% rodzin, aż 11,0% rodzin było spokrewnionych w linii prostej, tzn. że jedną rodzinę tworzyli rodzice z dziećmi lub bez dzieci, albo samotny rodzic z dziećmi, a drugą dziecko wraz z członkami własnej rodziny.

W 8% przypadków w gospodarstwie domowym znajdowały się trzy lub większa liczba rodzin. W większości przypadków rodziny te były ze sobą spokrewnione w linii prostej lub w inny sposób (np. dwoje lub większa liczba rodzeństwa miała swoje rodziny).

W kolejnych spisach odnotowywano wzrost liczby rodzin zarówno w miastach, jak i na wsi. W 2002 roku liczba rodzin w Polsce była wyższa w stosunku do 1988 roku o 231,4 tys., tj. o 2,3%. W miastach odnotowano wzrost o 232,5 tys. (o 3,6%), natomiast na wsi liczba rodzin zmniejszyła się o 1,1 tys. (tj. o 0,03%).

Zmniejszenie się liczby rodzin na wsi nie oznacza, że ludność wiejska jest niechętna zakładaniu rodziny, lecz wynika z przemieszczeń ludności ze wsi do miast,

Lata	Rodziny w gospodarstwach domowych		
	ogółem	miasto	wieś
	w tysiącach		
1988	10226,2	6364,4	3851,8
2002	10457,6	6596,9	3860,7

Tab. 7. Rodziny w gospodarstwach domowych w latach 1988 i 2002. Źródło: Narodowy Spis Powszechny, GUS, Warszawa, 2003.

a przede wszystkim ze zmian administracyjnych, powodujących włączanie terenów wiejskich (wraz z mieszkającą tam ludnością) do terenów miejskich.

Informacje o autorze

Dr Tomasz Zalega – Katedra Gospodarki Narodowej, Wydział Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego. E-mail: tomasz.zalega@wp.pl

Przypisy

¹ Spis powszechny z 2002 r. uznawał że gospodarstwo domowe tworzą osoby mieszkające w mieszkaniach lub zamieszkałych pomieszczeniach nie będących mieszkaniami (np. strych, barakowóz, przyczepa kempingowa, barka). Przez gospodarstwo domowe rozumie się zespół osób spokrewnionych lub niespokrewnionych, mieszkających razem i wspólnie utrzymujących się. Jeżeli któraś z osób mieszkających razem utrzymuje się oddzielnie, osoba ta tworzy oddzielne jednoosobowe gospodarstwo domowe.

Bibliografia

Adamski, F. 1984. *Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie*, Warszawa: PWN.

Bannock, G., Baxter, R.E., Davis, E. 1992. *The Penguin Dictionary of Economics*, Londyn: Penguin Books.

Becker, G. S. 1990. *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Warszawa: PWN.

Begg, D., Fischer, S., Dornbusch R. 2005. *Mikroekonomia*, Warszawa: PWE.

Byłok, F. 2005. *Konsumpcja w Polsce i jej przemiany w okresie transformacji*, Częstochowa: Wyd. Politechniki Częstochowskiej.

Czeczterda, W. 1969. *Rodzina i jej potrzeby w zakresie mieszkania*, IGM, Materiały i Studia.

Daszowska, M., Senyszyn, J., 1994. *Elementy teorii konsumpcji*, Gdańsk: Wydawnictwo UG.

Dzięgielewska, M., 1998. *Spoleczno-kulturowe uwarunkowania postaw kobiet wobec gospodarstwa domowego*, Łódź: Wyd. UŁ.

Gałęski, B. 1977. Socjologiczna problematyka gospodarstw domowych. w: Szczepański, A. (red.) *Badania nad wzorcami konsumpcji*, Warszawa: PWN.

Gutkowska, K. 1988. Gospodarstwo domowe jako kategoria socjologiczna. *Gospodarstwo Domowe*.

Gutkowska, K., Ozimek, I., Laskowski, W. 2001. *Uwarunkowania konsumpcji w polskich gospodarstwach domowych*, Warszawa: Wyd. SGGW.

Graniewska, D. 1993. Bezrobocie a rodzina. w: Frączak, E., Strzelecki, Zb. i J. Witkowski (red.)

Bezrobocie – wyzwanie dla polskiej gospodarki, Warszawa.

Górecki, B. 1979. *Ekonomika gospodarstwa domowego*, Warszawa: IHWiU.

Groch, J., Mydel, R. (red.) 1995. *Popularna encyklopedia powszechna*, Kraków: Fogra.

GUS. 1990. *Komunikat GUS o wynikach Narodowego Spisu Powszechnego 1988*, Warszawa

Hodoly, A. 1971. *Gospodarstwo domowe i jego rola społeczno – ekonomiczna*, Warszawa: KiW.

Kędzior, Z. 1989. Domowe dobra trwałego użytku w procesie zaspokajania potrzeb gospodarstw domowych. *Gospodarstwo Domowe*, nr 1.

Kędzior, Z. 1992. *Gospodarstwo domowe – podmiot gospodarujący*, Warszawa: IRWiK.

Kędzior, Z. 1994. Polskie gospodarstwo domowe w okresie przemian systemowych. *Gospodarstwo Domowe w Kraju i na Świecie*, nr 2.

Kędzior, Z. 1995. *Gospodarstwo domowe*. w: Altcorn, J., Kramer, T. (red.) *Słownik terminów marketingowych*, Katowice: Akademia Ekonomiczna.

Kędzior, Z., Kieźel, E. (red.) 2002. *Konsumpcja i rynek w warunkach zmian systemowych*, Warszawa: PWE.

Kordos, J. 1982. Metoda rotacyjna w badaniach budżetów rodzinnych w Polsce. *Wiadomości Statystyczne*, nr 12.

Kordos, J. 1991. Metodologia i wykorzystanie wskaźników społecznych. w: Jońca, St. (red.) *Jakość życia i warunki bytu. Biblioteka Wiadomości Statystycznych*, t. 40, Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych.

Kraśniński, Z., Piasny, J., Szulce, H. 1984. *Ekonomika konsumpcji*, Warszawa: PWE.

Kurzynowski, A. 1994. Sytuacja rodziny w okresie przemian systemowych, *Praca i zabezpieczenie społeczne*, nr 12.

Kurzynowski, A. 1992. *Dochody rodzin bezrobotnych i samoocena warunków bytu*, Biuletyn IGS, nr 1-2.

Mruk, H. 1992. *Tendencje w zróżnicowaniu dochodów gospodarstw domowych*. w: Pałaszewska-Reindl, T. (red.) *Zmiany w strukturze konsumpcji 1986-1990*, Katowice.

Ostrowska, E. 1977. Czas użytkowania dóbr trwałych przez gospodarstwa domowe. *Wiadomości Statystyczne*, nr 7.

Pałaszewska-Reindl, T., Strzelecka, M., Tylec-Durand, B. 1983. *Gospodarstwo domowe. Funkcje i rola na rynku*, Monografie i Syntezy, Warszawa: IRWiK.

Pałaszewska-Reindl, T., Michna, W. 1986. *Gospodarstwo domowe – ekonomiczna i organizacyjna baza rodziny polskiej*. w: Pałaszewska-Reindl, T. (red.) *Polskie gospodarstwa domowe: życie codzienne*

- w kryzysie, Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Pałaszewska-Reindl, T. 1990. Gospodarstwo domowe – życie codzienne w kryzysie. w: *Kondycja gospodarstw domowych w Polsce (lata osiemdziesiąte)*, Monografie i Syntezy 1/1990, Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach.
- Piotrowski, J. 1970. Współczesne gospodarstwo domowe i jego funkcje. w: *Ekonomiczno – społeczna rola gospodarstwa domowego*. Materiały z konferencji, Warszawa: CRZZ.
- Piotrowski, J. 1979. Społeczne problemy rodziny. w: *Polityka Społeczna*, Warszawa: PWE.
- Piskiewicz, L. 1995. Konsumpcja w rodzinach dotkniętych bezrobociem. *Handel Wewnętrzny*, nr 3.
- Samuelson, P.A., Nordhaus, W.D. 2005. *Ekonomia 1*, Warszawa: PWN.
- Simon, H.A. 1997. *An Empirically Based Microeconomics*, Cambridge University Press.
- Światowy, G. 1990. *Rynkowe uwarunkowania zachowań rynkowych gospodarstw domowych*, Wrocław: Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
- Światowy, G. 2006. *Zachowania konsumenckie*, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
- Tymowski, A. 1973. *Metodyka badań nad gospodarstwem domowym*, Warszawa: Biblioteka IHW.
- Wątorski, J. 1987. *Mieszkanie i domowe dobra trwałe w konsumpcji rodzin miejskich*, Wrocław.
- Wiszniewski, E. 1983. *Ekonomika konsumpcji*, Warszawa: PWN.
- Wiszniewski, E. 1993. *Gospodarstwo domowe – problemy ekonomiki i funkcjonowania*, Warszawa: Monografie i Opracowania SGH.
- Zalega, T. 2001. Warunki mieszkaniowe i wyposażenie w dobra trwałego użytku gospodarstw domowych z osobami bezrobotnymi w świetle badań empirycznych. *Marketing – rynek – przedsiębiorstwo*, nr 4-5.
- Zalega, T. 2003. *Consumer Behaviours in Households with Unemployed Members, Based on Surveys*, Bratysława: The Network of Institutes and Schools of Public Administration in Central and Eastern Europe.
- Zielińska, Ż. 1996. Gospodarstwo domowe – szansa i zagrożenia w warunkach gospodarki rynkowej. *Handel Wewnętrzny*, nr 1.